

EL RETROCÉS DE LES ACTIVITATS AGRÀRIES AL PLA DE BARCELONA EL CAS DE SANT MARTÍ DE PROVENÇALS

Jordi Pradas i Andreu

I

El propòsit de la present comunicació no és altra que el de suggerir unes breus reflexions sobre la manera com les activitats agràries van anar desapareixent del panorama social i econòmic del Pla de Barcelona (centrant-nos sempre en el cas d'un dels pobles agregats de 1897, Sant Martí de Provençals). Estem massa acostumats a la visió d'una ciutat, Barcelona, que fa del país -Catalunya- el seu subministrador agrari i sovint negligim el paper del seu hinterland més immediat, un paper que ben aviat va deixar de tenir en les activitats agropecuàries el seu referent més immediat, per passar a desempenyar un altre tipus d'activitat, com veurem.

Un segon aspecte que ens interessa posar en relleu és la possibilitat d'analitzar l'evolució d'un indret determinat –en haches cas, el poble de Sant Martí de Provençals- a través de l'estructura de la propietat immoble. De fet, les directrius de la present comunicació van en haches sentit, i és per aquí que caldrà veure les seves aportacions (si en té alguna) i les seves mancances (que ben segur no li faltaran) (1).

II

Resulta del tot superflu afirmar que, amb anterioritat a l'eclosió de les activitats econòmiques secundàries, els escassos martinencs que poblaven el Pla tenien en l'agricultura la seva font d'ingressos bàsica, a desgrat d'altres tasques com la ramafderia o les primerenques manifestacions industrials en forma de prats d'indianes. El panorama dibuixat per cronistes i viatgers com Young o Zamora es perllongà al llarg de tota la primera meitat del segle XIX i no fou fins les següents dècades de la centuria que cal parlar de transformacions de primera línia en l'aparell sòcio-productiu del poble.

El tipus de conreu predominant al pla de Barcelona fou el secà: hom l'ha avaluat en un 88% del total de les terres conreades (2). A Sant Martí, com a Sant Andreu, la presència del Rec Comtal obliga a matisar aquesta imatge, tot fent necessari afegir al respecte l'especial riquesa aquífera del subsòl martinenc en la part baixa del municipi (3), on es trobaven les anomenades *terres de taulat*, aptes per al conreu de lleguminoses i alguns cereals (4).

La proporció numèrica de terres de regadiu i terres de secà pot ésser contrastada en el següent quadre, realitzat a partir dels amillaments dels anys 1851, 1862 i 1874.

<i>Anys</i>	<i>Regadiu</i>	<i>Taulat</i>	<i>Secà</i>	<i>Vinya</i>	<i>Altres</i>	<i>total</i>
1851	872 (38)	597 (26)	499 (22)	200 (9)	108 (5)	2.276
1862	770 (36)	626 (29)	460 (21)	175 (8)	136 (6)	2.167
1871	374 (29)	306 (23)	247 (10)	78 (6)	275 (22)	1.307

Font: Arxiu de la Corona d'Aragó, Hisenda Moderna, sèrie territorial TER 1-B. Les xifres dels anys 1851 i 1862 són expressades en mujades, i les de 1871, en hectàrees. La conversió pot realitzar-se prenent un convertidor del tipus 1

mujada=48 àrees. Malgrat tot, atesa la indefinició que sovint prenen les mesures tradicionals respecte al sistema decimal, i el major significat de les xifres percentuals (entre parèntesi) respecte de les absolutes, hem cregut convenient no realitzar la susdita conversió.

Si afegim les xifres de regadiu i taulat, palesarem la inferioritat superficial del secà (el 21'9% contra el 64'5% de les terres conreades el 1851, i el 19'0 contra el 52'1, vint anys després).

Aquest fet contrasta, curiosament, amb una altra evidència numèrica tan qüestionable com es vulgui (però existent a nivell documental, i així ho fem constar). Es tracta de la producció de cereals als pobles que a mitjan segle passat composaven el partit judicial de las *afueras de Barcelona*, la qual proporciona les següents xifres:

	1857	1858	1859
Producció blat, partit judicial	40.809	41.782	38.101
Producció blat, Sant Martí	11.658	12.053	10.830
% Sant Martí / partit judicial	28'5	28'8	28'4
Producció ordi, partit judicial	51.783	49.345	41.218
Producció ordi, Sant Martí	10.170	10.844	9.660
% Sant Martí / / partit judicial	19'6	21'9	23'4
Consum de blat (Sant Martí)	19.380	19.260	19.910
Consum d'ordi (Sant Martí)	10.170	10.844	9.660

Font: Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, Governació, lletra A, expedient núm. 3319. Les unitats s'expressen en fanegues.

Acceptem que aquesta mena d'informació no respon a res més que a un afany entre documentalista i erudit. La pobresa agro-pecuària del pla fa temps que ha estat palesada; només volem posar en relleu que si Sant Martí, on el secà era superficialment majoritari, esdevingué el principal productor de grans dels onze pobles del partit judicial, quin seria l'estat productiu d'aquests, la majoria dels quals no gaudien de regadius mínimament mereixedors d'aquest nom. L'agricultura tingué un pes específic, al pla, al final del segle XVIII, en el moment de les grans innovacions de l'aparell tècnico-productiu. Però en l'època de la revolució liberal, l'agricultura es troba en franc retrocés (les xifres suara reproduïdes són irrisòries: hom no arriba a subvenir les pròpies necessitats). A partir d'aquestes premisses, cal adreçar-se no tant a la magnitud de la producció rural, sinó més aviat a l'estructura interna de la propietat dedicada al conreu i la relació que pren amb les manifestacions creixents de la propietat urbana.

En aquest sentit, un estat comparatiu del sòl agrícola amb l'urbà, des de la perspectiva de la seva entitat i envergadura fiscals, resultarà alligonador. Tornem, de nou, als amillaraments:

Anys	1	2	3	4
1856	429	49'2	590	67'5
1862	434	33'5	717	55'6
1871	470	39'1	730	60'9
1878	480	33'6	906	62'4

Font: Arxiu de la Corona d'Aragó, Hisenda Moderna, sèrie territorial TER 1-B

Columna 1: total de contribuents en concepte de propietat rústica

Columna 2: id.en %

Columna 3: total de contribuents en concepte de propietat urbana

Columna 4: id. En %

Es pot observar com al llarg de vint anys crucials per al desenvolupament de la metròpoli (durant els quals el ritme de l'edificació encara no ha iniciat el seu particular *take off*) el nombre de contribuents en concepte de rústica es manté estable i àdhuc augmenta, augment del tot indiscutible en el cas dels contribuents en concepte d'urbana. Les respectives dades percentuals, però, són les encarregades de matisar escaientment la informació, especialment pel que fa a la columna quatre. Ara bé, diversos factors matisen les dades de què disposem: en primer, l'embarum de la propietat mixta, i en segon lloc, l'ús real de la propietat agrària, que no sempre es destinava a l'explotació directa de les parcel·les; recordem que algunes fàbriques gaudien de petits solars colindants (que cotitzaven en concepte de rústica), en tant que solars teòricament rústics es destinaven a activitats com les bòbiles i la fabricació de material per a la construcció.

No cal afirmar que el desplaçament de les activitats agràries al pla vingué dictat per les necessitats d'expansió de la ciutat burgesa. Però convé posar en relleu dos fets que intervingueren en aquest procés: primerament, les mateixes condicions físiques i legals que potenciaren l'expansió de l'agricultura al segle XVIII en propiciaren la desaparició en la centúria següent: en segon lloc, alguna cosa caldrà dir a l'entorn de l'extrema subdivisió de la propietat que s'enregistrava al segle XIX. Som-hi.

III

Comencem per l'abundància d'aigua, factor consideratíment com una de les causes que ajudena explicar el fenomen de la implantació industrial a Sant Martí. Paradoxalment, la riquesa en el líquid element contribuí al capgirament de les tasques econòmiques, com observaren els coetanis:

“Feraz, llano y bien irrigado naturalmente su suelo, situado además a las puertas de una populosa ciudad, no podía ser más indicado para desarrollar en ella las explotaciones agrícolas (...). Los primeros colonos que se establecieron en ese medio de producción agrícola llamado San Martín de Provencals, prosperaron honradamente y se multiplicaron llegando en breve a constituir un agregado, esto es, un grupo de población rural, o por hablar con mayor exactitud hortícola. No obstante, y como generalmente acontece, las mismas circunstancias que hacían del suelo de San Martín un punto apropiado a las producciones hortícolas, hacíanlo también mal sano; las aguas encharcadas y corrompidas por la acción del calor desprendían miasmas palúdicas, y las intermitentes de un lado, y de otro la limitación que la naturaleza de las faenas agrícolas impone al crecimiento de las poblaciones, obligaban a la nuestra a vegetar en su perímetro, sin que el desarrollo de su vecindario pudiera acrecer de una manera notable. Pero viene luego la segunda etapa, o como si dijéramos la segunda vida de este pueblo, período en el cual el barrio se metamorfosea y se convierte en una verdadera urbe. Esta transformación es enteramente moderna; tanto, que apenas si se remonta a cuarenta años”.

La cita ha de continuar, malgrat la seva extensió. L'articulista fa remuntar l'inici de la industrialització dels pobles del pla fins l'any 1843, tot afegint:

“... San Martín tenía más que ningún otro las circunstancias y los medios de que tanto necesita la vida industrial. A corta distancia de Barcelona donde era necesario la compra de las primeras manufacturas; dotada de aguas bastantes para el consumo del vapor, poseedora de vastos terrenos que aseguraban su relativa baratura y bastante cercana al mar para desviar a él las aguas sucias, ninguna de las condiciones exigidas a la solución de los problemas industriales le faltaba; y merced a ellas, vemos sucesiva pero rápidamente desaparecer las plantaciones hortícolas y aparecer las cuadras y talleres, y a la vuelta de algunos años, verdaderas montañas de carbón de

pedra substituyen a los montones de estiércol y mantillo, la chimenea y la lanzadora substituyen al arado y la azada, y el barrio hortícola queda convertido en pueblo eminentemente industrial con sus millares de obreros, sus carreteras y caminos siempre cubiertos por un hormiguelo de carruajes dedicados al carreo y haciendo circular la febril actividad de la industria y el comercio allí donde algunos años antes reinaba la apacible vida del campo” (5).

L'ús progressivament no agrícola del sòl donà llum verda al fraccionament de la propietat i a un cada cop major predomini dels sectors *urbans* pel damunt dels estrictament *pagesos*. Hom considera el contracte emfitèutic (al qual, paradoxalment, s'atribueix l'eslendor del camp català) el mecanisme legal que possibilità el canvi d'usos del sòl i la contínua parcel·lació de la propietat fundària: d'aquest parer en participen tant autors contemporanis, com Segura i Suau, com autors diguem-ne clàssics; n'és un exemple Duran i Bas, a qui pertany el següent fragment:

“ ... si dejando a un lado la propiedad rural nos fijamos en una que pudiera llamarse mixta bastaría tender los ojos por el llano de Barcelona colocados en alguna de las colinas inmediatas; para contemplar desde allí un caserío inmenso que forma una población de cerca de medio millón de habitantes. Pues bien: Gracia, que hoy tiene más de 36.000, por los años del 25 al 30 era un territorio apenas poblado; y Sans, San Andrés de Palomar, San Martín de Provensals, y demás poblaciones inmediatas a la capital han crecido considerablemente de cuarenta años acá, y aún menos. Dos cosas han contribuido a ello: de una parte el desarrollo de la industria manufacturera y la natural tendencia de llevarla fuera de Barcelona, y de otra la afición de un pueblo laborioso a buscar esparcimiento al ánimo en los días festivos por medio de los gozes del campo. Pero sin el contrato enfiteútico, ni aquella tendencia se hubiera podido tan fácilmente realizar, ni este legítimo deseo se hubiera podido lograr de una manera tan general” (6).

Una font que ens podria haver fornit força dades sobre el tema del trànsit de propietat agrària a propietat urbana i mixta es troba a les prestatgeries del Registre de la Propietat de Barcelona: ens referim als volums de la comptadoria d'hipoteques de Barcelona. Marina López i Mercè Tatjer (7) ja han advertit la dificultat d'accés a les esmentades fonts: personalment, prefereixo no entrar en detalls. En conseqüència, la consulta que hem fet de l'esmentada font ha estat, per causes alienes a la nostra voluntat, enutjosament superficial i només en una de les seves aplicacions (com a índex de protocols). Això sí, hem detectat nombrosos contractes de venda i acensament de propietats rústiques al llarg dels tretze volums de la sèrie (n'han desaparegut dos, els quals haurien elevat el nombre a quinze), i de forma especial els dos primers, que cobreixen el període 1845-1848 (ens estem referint sempre als volums dedicats a Sant Martí, els numerats del 509 al 522. La resta de pobles del pla són aixoplugats en 117 llibres més, incloent-hi Badalona, Sant Adrià del Besòs i Santa Coloma de Gramenet). Hi ha traslacions de domini i vendes de béns immobles de pagesos-propietaris martinencs a d'altres del mateix poble, però en les transaccions també intervenen força compradors barcelonins. Si bé no s'especifica l'objecte de la compra, en volums posteriors hem observat com moltes parcel·les ja apareixen edificades, totalment o parcial, àdhuc ocupades per fàbriques o totxaneries. Tot plegat significa que la conversió a gran escala de sòl agrari en sòl urbà es va enregistrar en una època anterior a l'aprovació del Pla Cerdà -uns quinze anys abans, com a mínim- i, més important encara, el ritme de compra-vendes degué ser força alt de bell antuvi. Només una recerca aprofundida de l'esmentat arxiu, quan les condicions d'accés canviïn, podrà aportar més llum a la problemàtica que estem apuntant en aquestes ratlles.

IV

El nivell de fragmentació de la propietat que generà aquest cúmul de contractes és clarament perceptible en la classificació per grups de propietaris i extensió superficial establerta per Segura i Suau:

- ** grup 0: de 0 a 1 mujades (propietats residuals provinents de l'esquarterament d'antics establiments emfitèutics);
- ** grup A: de de 1 1/16 a 6 mujades (la propietat no residual de menor extensió);
- ** grup B: de 6 1/16 a 15 mujades (en termes del Pla de Barcelona, propietat mitjana);
- ** grup C: de de 15 1/16 a 27 mujades (propietat *benestant*), i
- ** grup D: més de 27 mujades (en els casos extrems, hom pot trobar propietats que estan en el llindar de les 80 mujades. Segons Segura i Suau, a partir de les 27 mujades una propietat *al Pla* era una gran propietat).

Aplicant aquest criteri a Sant Martí, d'acord amb la informació proveïda pels amillaraments dels anys 1851 i 1871, el quadre esmentat prendria la següent forma:

	Propietaris	1851 (%)	Propietaris	1871 (%)
Grup 0	91	22'3	91	20'3
Grup A	227	55'6	266	59'2
Grup B	57	14'0	62	13'8
Grup C	16	3'9	14	3'1
Grup D	17	4'2	16	3'6

En aquests vint anys d'inèrcia edificatòria (1851-1871), l'estructura de la propietat rústica no ha experimentat grans canvis. Si bé Segura i Suau qualifiquen de *no residual* la propietat del grup A, amb el temps ho esdevindrà tant com la del grup 0. Una redistribució per categories en *petita, mitjana i gran* donaria, per a la primera, el 77'9% dels propietaris el 1851 i el 79'5% el 1871; per a la segona, el 17'9% i el 16'9% respectivament, en tant que la tercera es mantindria en els paràmetres assenyalats per al grup D (8)

La gran propietat es mereix alguns comentaris. El 1851, les 84 mujades que declara Carolina Llanas es reparteixen en 9 parcel·les, com també ho fan les 31 de Maria Micaela de Casanovas, en tant que les 52 de Francesc Milans (del Bosch?) i les 80 dels hereus d'Antoni Nadal (9) es distribueixen en 8 solars. El 1871, les 86 mujades de Leopold Gil són producte de sumar l'extensió de 8 parcel·les distintes; les 70 mujades de Josep Xifré, de 4 parcel·les; les 54 de Maria Sagnier de Villavecchia, de 15 parcel·les, etc. Se'n desprén una conclusió òbvia: la *gran propietat* no forma un tot compacte, sinó que es troba atomitzada en una munió de solars diversos (fóra interessant veure com se situen sobre el parcel·lari) que, en la majoria dels casos, només tenen en comú la titularitat. Aquest fet, i l'origen social i perspectives de realització sòcio-econòmica dels *grans propietaris*, fan que la gran propietat no obstaculitzi la urbanització del poble, ans al contrari.

Hi ha aspecte, emperò, que necessiten de més matisacions. La qualitat de les terres, òbviament, influeix en la major o menor pressió fiscal que hi recau; així, per exemple, Leopold Gil, ultra les seves 86 mujades de terreny, no apareix dins la relació dels *top-thirty* majors contribuents de l'amillament del 1871. Això fa pensar que, possiblement, es desenvolupés entre determinats sectors de la petita i mitjana burgesia barcelonina un corrent de compra i especulació dels terrenys no edificats, de caire marginal des del punt de vista del treball agrícola, amb vistes a la posterior urbanització del poble. Un cop més, trobem a faltar les dades que podríem extreure dels volums de la comptaduria d'hipoteques, les quals confirmarien o anorrearien la nostra hipòtesi.

Petita i mitjana burgesia, acabem d'escriure; en això ens fan pensar les sèries de majors contribuents (en concepte de rústica, naturalment), en la que no hi figuren noms *espectaculars*, llevat de casos com els de Josep Xifré o Rafael Grassot. Trobem algun títol -el comte de Llar, el duc de l'Almenara Alta, els marquesos de Monistrol i Castelvell- i només un propietari eclesiàstic de certa importància, la comunitat de Santa Maria del Mar (10); diferent, en bona lògica, és l'aspecte que presenten els principals contribunets per urbana, on trobem noms tan representatius d'una època com Sert, Jaumandreu, Girona, Pujató i d'altres. L'exercici de comparació d'aquestes sèries d'amillaments amb les de la resta d'ex-municipis es configura com a pas metodològic essencial per a conèixer l'abast d'aquesta petita burgesia especuladora en béns immobles que, per si no hem dit, es troba majoritàriament empadronada a la ciutat de Barcelona.

Finalment, ens resulta destacable el grau d'alteració que presenten les esmentades relacions de majors contribuents que hem elaborat a partir dels amillaments. Els dos capdaventers dels *top thirty* de l'any 1851, Gaietà Planella i els hereus d'Antoni Nadal, desapareixen per complet el 1871 (i tampoc no són presents als registres fiscals dels anys 1855 i 1862); en contrapartida, el comte de Llar, líder en aquesta darrera data, no té gaire relleu vint anys abans. Aquest grau de mobilitat pensem que ha de respondre a alguna cosa més que al marge d'error omnipresent en la documentació de tipus fiscal i registral; té un lligam clar amb tot el procés de reestructuració de la propietat fundària que seguí a l'aprovació del Pla Cerdà i que preparà les condicions per a la urbanització integral dels pobles circumdants.

Un dels darrers factors (no ho sabem amb certesa) que degué incidir sobre el canvi de la propietat i ús del sòl rau en la decadència dels gremis agrícoles, els quals, com ha assenyalat Antoni Segura (11) no es preocupaven tant del manteniment d'un nivell tècnic i de coneixements laborals com de monopolitzar les terres a fi d'evitar les interferències dels no agremiats. Esdevé difícil, des de la nostra perspectiva, avaluar la influència que tingué la gradual ensulsiada de les institucions gremials en el procés d'urbanització del Pla de Barcelona; en qualsevol cas, aquest procés fou molt posterior a la desaparició de les esmentades corporacions, però no ens podem estar de veure en la proletarització de les terres de conreu un precedent directe de la posterior proletarització de la totalitat de l'espai martinenc.

NOTES:

- (1) La present comunicació constitueix un dels capítols d'una *non-nata* tesi de llicenciatura que pretenia traduir en l'aspecte urbanístic l'evolució econòmica i social del poble de Sant Martí de Provençals en el període que va de la dècada dels 40 del segle XIX fins les agregacions municipals de 1897.

- (2) Vegeu SEGURA, A., i SUAUA, J. “L'evolució de l'estructura de la propietat de la terra al Pla de Barcelona, 1723-1823/1851”, a *El Pla de Barcelona i la seva història*, Barcelona, 1984.
- (3) Vegeu al respecte PUCHADES BENITO, José María: *El río Besós. Estudio monográfico de hidrología fluvial*, Barcelona, 1948, pp. 243 i ss.
- (4) Vegeu MADDOZ, Pascual: *Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar*, Madrid, 1849, volum XIII, p. 226.
- (5) *La Voz de las Afueras*, 7 de març de 1886.
- (6) Citat per BOFARULL Y SANS, Francisco: *Orígenes del pueblo de San Martín de Provensals*, Barcelona, 1899, p. 217-218
- (7) Vegeu LÓPEZ, Marina, i TATJER, Mercè: *Inventari dels oficis i comptadores d'hipoteques de Catalunya*, Barcelona 1985.
- (8) SEGURA, A. I SUAUA, J. “L'evolució de l'estructura ...”, p. 305-306. Recomanem la comparació d'aquesta classificació amb la que el mateix Antoni Segura elabora, per a una etapa històrica bastent anterior, a “La pagesia de Sants, del Pla i de la ciutat de Barcelona el 1723”, a *Ir Col·loqui d'Història Agrària*, València, 1983, p. 229-246.
- (9) Això contradiu l'afirmació de Segura i Suau per la qual no existiren al Pla de Barcelona propietats majors de 80 mujades d'extensió. Recordem, però, que ambdós autors treballen en un rerafons cronològic lleugerament diferent al nostre.
- (10) L'Església no posseï grans propietats immobles al Pla de Barcelona; vegeu BADOSA, Elisa: *La desamortización de Mendizábal en las comarcas del llano de Barcelona y Bajo Llobregat*, tesi de llicenciatura inèdita, Barcelona, 1971.
- (11) Vegeu SEGURA, A.: “Proletarització i decadència. Una aproximació a l'evolució dels gremis pagesos de Barcelona (1723-1823)”, a *Quaderns de l'Institut Català d'Antropologia*, núms. 3/4, maig-novembre 1981.